Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 7, Sayı 14, 2009, 33-49

İslam Öncesi Türk Sanatı Literatürü

Elif KÖK*

SANAT TARİHİ yayınlarında, kitabın konusunu bir başlık halinde ifade eden cümle doğru algılanmadıkça, içerik beklentisindeki karmaşa sürer. Özellikle uzak coğrafyalar için geçerli olan bu tür arayışların insan zihninde muğlak kalmasının nedeni budur. Bu nedenle, Türk kültürünü ve sanatını oluşturan damarlardan biri olan "İslâm öncesi dönem"i tanımlamak, meselenin tarihî, coğrafi ve kronolojik boyutlarının karmaşıklığına bağlı olarak, yayın başlıklarında ve metinlerde öncelikli bir sorun olmuştur. Bu dönemin çeşitli kaynaklarda "erken devir", "İslâm öncesi devir", "Orta / İç Asya sanatı", "Avrasya sanatı" gibi farklı temellere dayandırılan, konunun niteliği düşünüldüğünde yeterince kapsayıcı olmayan ve kendi içinde bir tutarlılık göstermeyen kavramlarla tanımlanması, meselenin kronolojik, coğrafi ve etnik boyutlarının karmaşıklığının ve belirsizliğinin altını çizmektedir.

"İslâm öncesi dönem"in kronolojik sınırlarının belirlenmesi güçtür; zira İslâm dini Asya'daki tüm Türk halklarınca aynı dönemde kabul edilmiş değildir; diğer taraftan, İslâm'a hiçbir zaman geçmemiş olan Türklerin varlığı düşünüldüğünde, böyle bir tanımlamanın daha da yetersiz kalacağı açıktır. Coğrafi kriterlere dayanan adlandırmalar ise, başka sorunlar içermektedir. Genel olarak "Orta Asya" tabir edilen bölgenin sınırları tartışma konusudur; kabaca Hazar Denizi'nden Çin sınırına kadar uzanan geniş alanı kapsayacak şekilde kullanıldığı gibi, yer yer Tibet ve Moğolistan'ın bir kısmının bu bütüne dahil edildiği de olur. Uluslararası literatürde "İç Asya", genelde, Asya'nın güneyini ve doğusunu ifade eder; buna karşılık "Orta Asya" daha batıyı, bugünkü Türk cumhuriyetlerinin konumlandığı coğrafyayı belirlemek için kullanılmıştır. J. P. Roux, birçok araştırmacı tarafından kabul edildiği şekliyle, Moğolistan, Sibirya'nın güneyi, Afganistan'ın kuzeyi, Horasan, Tibet, Doğu Türkistan ve Türk cumhuriyetlerine ait toprakların büyük bölümünü kapsayan bölgeyi

* Araştırma Görevlisi, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

"Orta Asya" olarak tanımlamıştır.[1] Söz konusu döneme dair Rusça yayınlarda ise, bölgeselden ziyade etnik bir sınıflama sisteminin daha yaygın olduğu görülür; "eski Türk", "İskit" gibi. Asya'daki kültürel mobilite faktörü göz önüne alındığında, mevcut bulgulardan hangilerinin "Türk" olarak tanımlanabileceği konusu ise ayrı bir muammadır, ve her bir unsur, farklı araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Denis Sinor, "İç Asya" olarak adlandırdığı bölgenin coğrafi değil, kültürel bir bütünlük sergilediğini belirtir; fakat "uygar dünyanın antitezi" olarak gördüğü bu kültürel bütünlüğü tanımlarken, "göçebelik" ve "barbarlık" kavramlarına özel bir vurgu yapar.[2]

İlk olarak Grekler tarafından "Hellen dilini konuşmayan, yabancı olan" anlamında kullanılan *barbar* sıfatı, Ortaçağda, Hristiyan olmayan halklara atfen kullanılmıştır; bu adlandırma, özellikle 13. ve 14. yüzyıldan itibaren, Batı kaynaklarında Türkler ve Moğollarla özdeşleştirilmeye başlanır. O dönemde Asya içlerine seyahatler düzenleyen keşif heyetlerinin başındaki rahip-misyonerlerin kaleme aldıkları seyahat raporları sayesinde Batı dünyası, Moğollar üzerine ilk kez köklü bilgilere sahip olmuştur. Bunlardan ilki olan Plano Carpini (1180-1252), 13. yüzyıl ortalarında gerçekleştirdiği seyahatine dair gözlemlerini, *Ystoria Mongalorum quos nos Tartaros appellamus* ve *Liber Tartarorum, or Liber Tatarorum* adlı kitaplarında toplamıştır. 13. yüzyıldan önceki etnik çağrışımları tamamen farklı olan "Tatar" adı, bu dönemden itibaren Batı'da ürküntü duyulan Türk-Moğol imajı ile özdeşleştirilir. Nitekim Carpini'nin ifadeleri de, Tatarların ya da Moğolların Batı'da yarattığı korku, tiksinti ve dehşetle karışık saygıyı dışavurmakta; alışılagelmiş eleştiriler sıralanarak, 'uygarlık' ile 'barbarlık' arasındaki ahlakî sınır vurgulanmaktadır[3]. Aynı yaklaşım ve terminoloji, 15. yüzyıl sonuna kadar Doğu'ya seyahat eden diğer misyoner ya da tüccar-seyyahların yazdıklarında da tekrarlanır.

1492'de Amerika'nın keşfiyle birlikte dünya ticaret yolları değişir; Uzak Doğu ve Hindistan'a ulaşmak için artık Orta Asya'dan geçen karayolu yerine deniz yolunun tercih edilmesi, bu coğrafyaya olan ilginin sönmesine sebep olur. Diğer yandan, Osmanlı'nın Avrupa'ya doğru genişlemesi ile birlikte, Batı'nın ilgisi, Orta Asya'dan Osmanlı coğrafyasına yönelmiştir. Dolayısıyla, medeniyet-barbarlık karşıtlığını vurgulayan, hayranlık ve merakla karışık bir barbar Moğol/Tatar korkusunun, Osmanlı'nın yükselişi ile birlikte biçim değiştirdiği ve 15. yüzyıldan itibaren Osmanlıların Batı'nın gözünde Avrupa'yı tehdit eden yeni barbarlar olarak kabul edilmeye başlandığı söylenebilir. Bu

1 Jean-Paul Roux, *Orta Asya*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, s. 14.

2 Denis Sinor (der.), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003, s. 9-32.

3 W. R. Jones, "Image of the Barbarian in Medieval Europe", Comparative Studies in Society and History, 1971, c. 13, sy. 4, s. 398-400.

yeni süreçte, Orta Asya merakında ciddi bir düşüş gözlenir; buna karşılık Uzak Doğu ve Osmanlı ilgisi yükselişe geçer.

Batı'da Asya coğrafyası ve kültürlerine yönelik ilgi, 18. yüzyıl ortalarından itibaren oryantalistlerin çalışmalarında yeniden canlanmıştır. Joseph de Guignes'in (1721-1800) *Histoire generale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux* adlı kitabı, Batı'da İslâmiyet'ten önceki Türk kültürüne yönelik ilginin uyanışına işaret eder. Diğer yandan, 18. yüzyıldan itibaren Büyük Petro'nun girişimleriyle Rusya'da da filizlenen Orta Asya ilgisi, özellikle 19. yüzyıldan sonra yoğun bir bilimsel aktivite konusu olmuş ve böylelikle Rusya, Orta Asya çalışmalarının odak noktası ve merkezi haline gelmiştir. Rus ve genel olarak Batı oryantalizminin öncülerinden olan V. Barthold (1869-1930), Türk tarihini İslâm uygarlık tarihinin bir parçası olarak ele alır; bütüncül bir yaklaşımla dünya tarihini değerlendirirken, Batı'yı anlamak için Doğu tarihini çözümlemenin önkoşul olduğunu ve Doğu tarihinin en önemli bileşenlerinden birinin de Türk tarihi olduğunu vurgular. Doğu'nun tarihine Batı metolodolojisi perspektifinden bakılmasını öneren Barthold, Türk bilim çevrelerini derinden etkilemiştir; bu metolodolojiyi kullanarak Türk kültür tarihi üzerine çalışan ilk isimlerden olan Fuad Köprülü (1890-1966), yazılarında Barthold'u geniş ölçüde referans almış ve kendisiyle de yakın ilişkiler kurmuştur. Bu bağlamda Barthold, 1926 yılında Türkiyat Enstitüsü'nün kuruluş faaliyetleri kapsamında, Türk tarihi hakkında bir dizi konferans vermek üzere İstanbul'a davet edilmiş ve bu konferansların metinleri, 1927 yılında *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* adıyla yayınlanmıştır.

Macarlar ise, 19. yüzyıldan itibaren Orta Asya ile ilgilenmeye başlamışlardır; bir köken arayışı içinde, Asya içlerindeki "Turan" adlı anayurtlarının izini bulmaya çalışan Macar araştırmacılar arasından Arminius Vambery (1832-1913), dilbilimsel kanıtlara dayanarak Türk-Macar akrabalığını temellendirmeye çalışmış ve 1870 yılında Budapeşte Üniversitesi'nde ilk Türkoloji kürsüsünü kurmuştur. Takip eden yıllarda, Macaristan'da *Turan Cemiyeti* kurulmuş ve Macar Türkologları ile bir kısım Osmanlı aydınları arasında kurumsallaşan bağlantılar oluşturulmuştur.[4] 19. yüzyılın sonunda Vilhelm Thomsen'in (1842-1927) *Orhun Yazıtları*'nı deşifre etmesi, sadece Batı'daki oryantalistler üzerinde etki bırakmakla kalmamış, aynı zamanda dönemin Türk aydınları için de ilham verici bir keşif olmuştur. Nitekim, eski Türk dilini çözerek Türklerin kökeninin aydınlatılmasına katkıda bulunduğu için Thomsen, 29 Aralık 1915 tarihinde Mecidî Nişanı ile ödüllendirilir.[5]

4 Nizam Önen, *İki Turan-Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2005, s. 49-59.

5 Cemal Kurnaz, "Vilhelm Thomsen'e Mecidî Nişanı Verilmesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1993)*, 1995, s. 15.

Türklerin Asya'daki kendi uzak geçmişlerine ilgi duymaya başlamaları ise, Avrupa'da güçlenen milliyetçilik akımları ve Batı oryantalizminin etkisiyle 19. yüzyılda gerçekleşir. Diğer yandan, Rusya'da 19. yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen bazı siyasî gelişmeler de bu oluşuma zemin hazırlamıştır; Rusların Semerkand'ı ve Hive Hanlığı'nı ele geçirmesi, Osmanlı aydınları arasında ırk birliği duygusuyla Pan-Türkist eğilimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan faktörlerden biridir. Bununla birlikte, İç Asya ve Sibirya'nın büyük alanlarına hükmeden Çarlık Rusyası'nın, İslâm öncesi Türk kültürü, tarihi ve sanatı araştırmaları için kaynak hazırladığını belirtmek gerekir. Dönemin Türk aydınları, 'milli kültür'ü oluşturan temel unsur olarak gördükleri dil çalışmalarından hareket ederek, Türk tarihinin Asya boyutunu aydınlatmaya çalışmışlardır. 19. yüzyıl ortalarından itibaren tarih yazarları, Osmanlı tarihi ile Orta Asya'daki eski Türk tarihini ilişkilendirmeye başlarlar. *Tarih-i Cevdet*'te İslâm tarihi içinde Türklerin yerini ve Osmanlı'nın Türklüğünü vurgulayan Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895), bu eğilimin öncü figürlerinden biridir. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yayınlanan ders kitaplarında, Osmanlıların Orta Asyalı atalarından ve İslâmiyet'in doğuşundan önce kurdukları medeniyetlerden bahsedilmeye başlanmıştır.[6] Bu dönemde, Osmanlı aydınları arasında yükselmekte olan Türk milliyetçiliğine temel ve dayanak oluşturan çalışmalardan biri, İstanbul'da Müslüman olarak Mustafa Celaleddin Paşa adını alan Polonya kökenli Konstantin Borzecki'nin *Les Turcs anciens et modernes* (1870) adlı kitabıdır; Türklerin ırksal yönden Moğollardan ziyade Avrupalılarla akraba olduğunu savunduğu ve dil alanındaki paralelliklerden hareketle Latin uygarlığının kökenini Türklere dayandırdığı bu çalışmasında öne sürdüğü tezler, sonraki birçok kuşak için ilham verici olmasının ötesinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında geniş bir etki alanı yaratan Güneş-Dil Teorisi ve Proto-Türk kültürüne dair teoriler için de temel çıkış noktalarından biri olacaktır.[7] Leon Cahun (1841-1900) da, Birinci Oryantalistler Kongresi'nde (Paris, 1873) sunduğu bildirisinde, bir zamanlar Orta Asya'da var olan eski bir iç denizin çevresinde yaşayan Türklerin, bu denizin kurumasıyla birlikte Avrupa'ya kadar uzanan büyük bir göç yolculuğuna çıktıkları varsayımını öne sürmüş; ayrıca, daha sonra pek çok çalışmasında da değineceği gibi, Türk ve Moğol dillerinin yapısındaki sağlamlık ile tutarlılığı vurgulamıştır.[8] Türk kültüründen esinlenerek yazdığı *La bannière bleue* (1877)[9] adlı romandan sonra, Türkçü hareketin dönüm noktalarından ve temel

6 David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, çev. Şevket S. Türet, İstanbul: Kesit Yayınları, 2009, s. 62-66.

7 Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, çev. Ali Berktay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 16-18.

8 Leon Cahun, "Habitat et migrations préhistoriques des races dites touraniennes", *Congrès International des Orientalistes, Compte-rendu de la première session (Paris, 1873)*, Paris: Maisonneuve, 1874, c. 1, s. 431-441.

9 Türkçeye Necip Asım tarafından 1912 yılında *Gök Sancak* adıyla çevrilmiştir.

esin kaynaklarından biri olan *Introduction à l'histoire de l'Asie*'yi (1896) yayınlamıştır. Kökenlerinden Timur çağı sonuna kadar Türk ve Moğol tarihini ele aldığı kitabında Cahun, henüz çözülmüş olan Orhun Yazıtları'ndan edinilen bulgulardan hareket etmiş ve romantik bir anlatım ile bu keşfin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Bu kitapta, Türklerin İslâm öncesi dönemini yüceltme eğilimi dikkat çekicidir; diğer yandan Cahun, Timur'u, Türk-Moğol dünyasının son büyük hükümdarı ve Timur çağını da son parlak dönem olarak nitelemiş, dolayısıyla eski Türklerin erdemlerini ve olumlu özelliklerini vurgulamıştır. Her iki kitabı da Türkçeye çeviren Necip Asım (1861-1935) sayesinde, Cahun'un teorileri Türk aydınları tarafından tanınmış ve geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Necip Asım'ın Cahun'dan esinlenerek yazdığı *Türk Tarihi* (1900) kitabıyla birlikte bu yaklaşım, Cumhuriyet'in erken döneminde şekillenecek yeni tarih söyleminin de başlıca esin kaynaklarından biri olacaktır.[10] Bu noktada, 1894-1928 yılları arasında yayınlanan ve baştan itibaren Türkçülük akımına yakın duran *İkdam* gazetesinin rolünü de belirtmek gerekir.

Leon Cahun'dan etkilenerek ve Necip Asım'ın çizgisini sürdürerek, uygarlığın temelinde Türklerin bulunduğu önermesini yazılarında işleyen Yusuf Akçura (1876-1935), Cumhuriyet'in ilk yıllarında biçimlenecek olan yeni tarih yazımının başlıca aktörlerinden biridir. Cahun'un öncülük ettiği Moğolları yüceltme eğilimi, Akçura'da, Türk ve Moğol halklarını kaynaştırmak suretiyle, ırk ve dil ortaklığına dayanan bir Türk-Tatar bütünleşmesi kurgusuna önayak olmuştur.[11] Uygarlığın temellerinin büyük ölçüde Türklere dayandığı ve Türk devletlerinin ortaya çıkışlarından itibaren kesintisiz bir gelişim çizgisi içinde varlıklarını sürdürdükleri yönündeki görüşün diğer önemli temsilcisi olan Ziya Gökalp (1875-1924), Cumhuriyet'in resmî ideolojisinin oluşumunda önemli rol oynamıştır; *Türkçülüğün Esasları* kitabında, Türklerin Avrasya tarihindeki temel faktör olduğu vurgusunun dışında, "milli kültür" kavramını gündeme getirir.[12] Zeki Velidi (Togan) (1890-1970) ise, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (1928) kitabında, yazılı kaynaklar ve filolojik bulguların yanı sıra, Türklerin antropolojik özelliklerine de vurgu yapar;[13] bu bakış açısı, Cumhuriyet'in erken döneminde geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Z. V. Togan'ın çevresinde toplanan Tatar ve Azeri araştırmacılar, 1924'ten itibaren, Fuad Köprülü'nün İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurduğu Türkiyat Enstitüsü'nde, görüşlerini bilimsel bir platformda dile getirme olanağı bulmuşlardır. Aynı sıralarda SSCB tarafından Bakü'de organize edilen ve Türkiye'nin

10 Copeaux, *a.g.e.*, s. 21.

11 Copeaux, *a.g.e.*, s. 25-26; François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura 1876-1935*, çev. Alev Er, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 82.

12 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 2.bs., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972, s. 30-45.

13 Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 3. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 9.

Fuad Köprülü ile Hüseyinzade Ali tarafından temsil edildiği *Birinci Türkoloji Kongresi* (1926), *Türkçülük* fikri ve bir bilim olarak *Türkoloji* için, Türkiye topraklarının dışında yeni odak noktaları oluşturma çabalarına sahne olmuştur; belki bu yönüyle, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih tezinin oluşumuna katkıda bulunmuş ve hatta rekabet duygusuyla, Türkiye'de bu alandaki çalışmalara ivme kazandırmıştır.[14] Bundan altı yıl sonra, 2-11 Temmuz 1932'de düzenlenen *Birinci Türk Tarih Kongresi*'nde, tarih tezini açıklayan bildiri, tartışma ve müzakerelerle, artık devletin de üstlendiği yeni tarih görüşünün halka ve özellikle eğitimcilere anlatılması amacı güdülmüştür.

Yeni kurulan Cumhuriyet'in kendini meşrulaştırma çabası bağlamında, Osmanlı'dan olabildiğince soyutlanarak, uzak ve farklı bir kökene dayanma arayışı, tarih tezinin oluşumuna zemin hazırlayan başlıca faktördür. Bu noktada resmî tarih söylemi, kökleri Orta Asya'ya dayanan ve büyük uygarlıklar yaratan Türk soyu kurgusunu esas alır; bunun yanı sıra, bir başka kadro da, Türklerin kökenini Anadolu ile ilişkilendirir ve bu topraklarda var olan en eski uygarlıkların aslında Türklere ait olduğunu; sözgelişi, Hititlerin Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden eski bir Türk kavmi olduğunu; Grek ve Roma uygarlığının ise, öteden beri Anadolu'da var olan Türk kökenli halklar ile ilişkili bulunduğu ya da Grek kültürünün Anadolu'daki 'eski Türkler' ile etkileşim içinde ortaya çıktığını ileri sürer.[15] Her iki tezi de olumlayan linguistik bir kanıt olarak, 1936 yılında *Güneş-Dil Teorisi* hazırlanır; buna göre tüm dünya dillerinin prototipi Türkçedir ve Orta Asya'dan göçler yoluyla dünyanın her yanına yayılmıştır. Bu dönemde, Türklerin kökenine dair teorileri temellendirmek amacıyla, dilbilimsel kanıtların yanı sıra antropolojik dayanaklar da aranmıştır. Çalışmalarıyla erken Cumhuriyet dönemi tarih tezleri ve dönemin aydınları üzerinde derin bir etki bırakan Eugene Pittard (1867-1962), neolitik dönemde brakisefal bir halkın göç yoluyla yayıldığını ve her yere uygarlık götürdüğünü ileri sürer.[16] Pittard'ın Türkiye'de geniş yankı uyandıran çalışmalarının etkisiyle, önce üniversitelerde antropoloji kürsüleri kurulur; 1937 yılında ise,

14 Copeaux, *a.g.e.*, s. 30-31.

15 "Anadoluculuk" olarak adlandırılabilecek bu akım, "Turan" idealini pratikte uygulanabilir bulmayan bazı Türk Ocağı üyeleri tarafından, ilk kez 1918 yılında somut olarak ortaya konmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında geniş ölçekte yaygınlık kazanmamış olmakla birlikte, belirli bir kitle tarafından benimsenerek ilerleyen dönemlerde de ufak yorum farklarıyla işlenmeye devam etmiştir. 1940'lardan itibaren Halikarnas Balıkçısı, Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat'ın yazdıklarında bu düşüncenin uzantıları bulunabilir. Anadoluculuk hakkında detaylı bilgi için bkz. Füsun Üstel, "Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu", *Tarih ve Toplum*, 1993, c. 19, sy. 109, s. 51-55; Frank Tachau, "The Search for National Identity Among the Turks", *Die Welt des Islams*, 1963, c. VIII, sy. 3, s. 165-176.

16 Eugène Pittard, *Les Races et l'Histoire*, Paris: Renaissance Publishing House, 1924; Öjen Pitar, "Neolitik Devirde Küçük Asya ile Avrupa Arasında Antropolojik Münasebetler", *Belleten*, 1938, c. 2, sy. 5-6, s. 19-38.

Afet İnan tarafından Türk halkı üzerinde antropolojik ölçümler yapılır ve sonuçlar Fransızca bir kitap halinde yayınlanır.[17]

1930'ların Türk dili ve tarihine dair çalışmalarında, gerek yaklaşım gerekse yöntem açısından, Leon Cahun ve Necip Asım'ın çizgilerinin sürdürüldüğü görülmektedir.[18] Türk Ocakları ve onun yayın organı olan *Türk Yurdu* kanalıyla süregelen ve erken Cumhuriyet dönemine aktarılan bu yaklaşım, 1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Heyeti'nin (1935 yılından itibaren Türk Tarih Kurumu adını alacaktır) kurulmasıyla birlikte, devletin resmî tarih söylemi haline gelmiştir.[19]

Böyle bir ortamda şekillenen 'Asya' ilgisinin sanat tarihi boyutunun ise, tarih ve dil çalışmaları ölçeğinde palazlanamadığı söylenebilir. Tarih tasarımlarına temel oluşturabilecek, yaşayan ve ulaşılabilen bir veri olarak dil, Türklerin Orta Asya'ya uzanan kökenlerini aydınlatmak için temel dayanak ve ana çıkış noktası olarak görülmüştür; buna karşılık, buluntularının uzak bir coğrafyada konumlandığı İslâm öncesi devir plastik sanatlarına dair çalışmalar, geri planda kalmıştır.

En eski dönemlerden itibaren Orta Asya'da sanatın gelişim çizgisini ele alan ve çalışmalarıyla Türkiye'de de yankı uyandıran ilk araştırmacı, Josef Strzygowski'dir (1862-1941). Avrupa merkezli sanat tarihi yazıcılığına karşı duran ilk çalışmalarından biri olan *Orient oder Rom: Beiträge zur Geschichte der Spätantiken und Frühchristlichen Kunst*[20] kitabında, erken ortaçağdaki Avrupa mimarisinin kökenlerini büyük ölçüde Doğu'ya dayandırır; Avrupa tarihi ve sanatının yorumlanmasında Doğu kaynaklarının önemini vurgulayan yaklaşımı, dönemi için devrim mahiyetindedir ve Rönesans'tan beri süregelen Batı merkezli tarih akışının temellerini sarsacak niteliktedir. 1917 yılında yayınladığı *Altai-Iran und Völkerwanderung*[21] adlı kitabı ile birlikte, dikkatleri göçebe Türklerin sanatı üzerine çeker ve tarih boyunca çeşitli sanat üsluplarının oluşum ve gelişim sürecine Türklerin büyük ölçüde katkıları olduğunu öne sürerek, Türk sanatını kapsamayan bir sanat tarihi yazıcılığının mümkün olamayacağını ifade eder. Aynı yıl Heinrich Glück (1889-1930) tarafından, İstanbul'da bir Macar Enstitüsü'nün kurulması vesilesiyle yayınlanan *Türkische*

17 *(L'Anatolie, le pays de la "Race" Turquie) recherches sur les caracteres anthropologique des population de la Turquie* başlığıyla yayınlanan ve Afet İnan'ın doktora tezi olan bu kitabın bir özeti için bkz. Afet Uzmay, "Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri Üzerinde Büyük Anket ve Umumî Neticeleri", *Belleten*, 1940, c. IV, sy. 13, s. 39-51.

18 Copeaux, *a.g.e.*, s. 37.

19 Copeaux, *a.g.e.*, s. 38-39.

20 Josef Strzygowski, *Orient oder Rom: Beiträge zur Geschichte der Spätantiken und Frühchristlichen Kunst*, Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1901.

21 Josef Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung: ziergeschichtliche Untersuchungen über den Eintritt der Wander- und Nordvölker in die Treibhäuser geistigen Lebens*, Leipzig: Hinrichs, 1917.

Kunst[22] adlı kitapta da, sanat tarihinde Türk sanatının yeri vurgulanır ve eski Türk sanat geleneklerinin İslâm sanatının oluşumundaki etkisi anlatılır. Bu yayınları takiben, 1928 yılında Türk Ocakları tarafından yayınlanan Celal Esat'ın (Arseven) (1875-1971) *Türk San'atı*[23] kitabı, Orta Asya'daki erken örneklerden itibaren Türk sanatı ürünlerini bir bütünlük içinde ele alan ilk Türkçe çalışmadır. Bin yılı aşkın bir süre zarfında Asya içlerinden Anadolu'ya kadar uzanan engin bir alana yayılmış olan Türk sanatı, ilk kez tarihsel bir bütünlük içinde işlenirken, İslâm öncesi dönemden itibaren hanedanlara dayalı kronolojik bir sıra izlenmiştir. Celal Esat'ın bu girişimi, sanatsal üretimlerin rotasını izleyerek Türk kökenli hanedanların sürekliliğini vurgulama ve bir soyağacı çıkarma denemesi olarak yorumlanabilir. Kitapta İslâm öncesi Türk sanatı yorumu ve genel olarak Asya sanatına ayrılan kısımlar sınırlı olmakla birlikte, Osmanlı sanatsal kimliğini oluşturan muhtelif bileşenlerin kökenlerinin Asya'daki prototiplere dayandırılması ve Selçuklu sanatının bu 'Türk' unsurları Osmanlı'ya aktaran bir aracı rolü üstlendiğinin çeşitli bağlamlarda vurgulanması açısından, bu çalışmanın erken dönem Türk sanatına özel bir değer atfettiği söylenebilir. Celal Esat, Türk mimari unsurlarının 'İslâm sanatı' ana başlığı altında değerlendirilmesinin hata olacağını, zira Türk sanatının diğer İslam sanatlarından ayrışan kendine has özelliklere sahip olduğunu belirterek, 'Türk' vurgusunu pekiştirmektedir. Bu yönüyle *Türk San'atı* kitabı, Osmanlı medeniyetinin kuruluşunu ve kökenlerini Asya'ya bağlayan Fuad Köprülü'nün tarih tezini sanat tarihi yönünden olumlayan ve destekleyen bir girişim olarak nitelenebilir.[24]

Strzygowski'nin erken dönem Türk sanatına dair öncü nitelikteki çalışmaları ve Türk sanatını yücelten yaklaşımı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de geniş yankı uyandırmıştır; onun teorilerinin, ilk olarak Fuad Köprülü tarafından yeni kurulan Cumhuriyet'in kültür politikalarıyla özdeşleştirildiği söylenebilir.[25] *Türkiyat Mecmuası*'nda yayınlanan "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi"[26] adlı uzun makalesinde, Selçuklu eksenli Türk sanatı tarihi yazıcılığını eleştirir ve kökleri uzak geçmişte bulunan Türk sanatının tarih boyunca başka kültür çevrelerinden etkilenmeksizin kendine has kimliğini koruduğunu ileri sürer. *Türkiyat Mecmuası*'nın aynı sayısında yayınlanan H. Glück'ün

22 Heinrich Glück, *Türkische Kunst*, Budapest-Konstantinopel: Mitteilungen des Ungarischen Wissenschaftlichen Instituts in Konstantinopel, 1917.

23 Celal Esat, *Türk San'atı*, İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti, 1928.

24 Sibel Bozdoğan, "Reading Ottoman Architecture through Modernist Lenses: Nationalist Historiography and the 'New Architecture' in the Early Republic", *Muqarnas*, 2007, sy. 24, s. 202-203.

25 Selçuk Mülayim, "Sanat Tarihinin Attilası Josef Strzygowski", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1990, sy. 8, s. 67.

26 Josef Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, 1926-33, sy. 3, s. 1-80.

"Türk San'atının Dünyadaki Mevkii"[27] adlı makalesinde ise, Türk sanatının Türk veya Müslüman olan/olmayan diğer sanatlarla ilişkileri irdelenerek evrenselliği ve sürekliliği vurgulanmış; bu suretle, yine Avrupa-merkezli sanat tarihi yazıcılığı eleştirilmiştir. Türk sanatının evrenselliğini vurgularken eski Yakın Doğu uygarlıklarıyla ırksal bağlantılar kurma ve tezini bu bağlantılar ile güçlendirme eğilimi dikkat çekicidir; Glück, Türk sanatını biçimlendiren ırksal birliğin, tüm yabancı unsurları kendi potasında eritecek kadar güçlü olduğunu savunur.[28]

1940'lardan itibaren Türkiye'de akademik anlamda Türk sanat tarihini kökleştiren grup, büyük ölçüde Strzygowski'nin öğrencileri ya da Viyana ekolünün temsilcilerinden oluşmuştur. Heinrich Glück'den başka Katharina Otto-Dorn, Ernst Diez, daha sonra Oktay Aslanapa ve Suut Kemal Yetkin gibi sanat tarihçilerin öncülüğünde, kökenleri Orta Asya'daki uzak bir geçmişe dayanan ve kesintisiz bir gelişim çizgisi izleyerek Anadolu'ya uzanan yeni bir Türk sanatı tezi geliştirilmiş ve bu, uzun yıllar boyunca Türk sanat tarihi yazıcılığının temel yönelimi olmuştur.

Bu yeni Türk sanatı algısının ilk halkasını oluşturan İslâm öncesi döneme dair literatür, aynı sanatın Anadolu boyutunu oluşturan Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine dair çalışmalara kıyasla, nitelik ve nicelik yönünden verimsiz ve kısıtlı kalmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında hakim olan kültürel iklimin İslâm öncesi döneme özel bir değer atfetmesine rağmen, Türkiye'de İslâm öncesi dönem sanatı tarihine yönelik çalışmalar, Anadolu'daki Türk sanatı çalışmalarının gerisinde kalmasının yanında, erken dönemin dil ve tarih araştırmalarına kıyasla da gelişememiştir.

Erken dönem Türk sanatı literatürünün oluşumuna katkıda bulunan araştırmacılar arasında, tarih, halkbilimi, dilbilimi ve kültür tarihi üzerine çok sayıda yayını bulunan Abdülkadir İnan'dan (1889-1976) öncelikle bahsetmek gerekir. Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan dil ve tarih komisyonlarında aktif görevlerde bulunan A. İnan'ın sayısı binleri bulan ve eski Türk kültür tarihinin pek çok yönüne ışık tutan makaleleri, sanat tarihi araştırmalarına yönelik pek çok malzeme içerir; erken dönem Türk sanatı araştırmaları için öncü nitelikte olan temel eseri, başta Rusça olmak üzere pek çok farklı dilde zengin bir kaynak taramasının ürünü olan ve ilk kez 1954 yılında yayınlanan *Tarihte ve Bugün Şamanizm*[29] kitabıdır. A. İnan'ın, kurgan buluntularını tarihsel ve etnografik verilerin ışığında yorumladığı bu çalışması, özgün kaynaklara daya-

27 Heinrich Glück, "Türk San'atının Dünyadaki Mevkii", *Türkiyat Mecmuası*, 1926-33, sy. 3, s. 119-128.

28 Glück, a.g.m., s. 127-128.

29 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954.

narak Orta Asya'daki kazı sonuçlarını Türkçeye aktaran ve yorumlayan öncü girişimlerden biridir.

Türk sanat tarihi literatüründe İslâm öncesi dönem sanatı hakkında ilk kapsamlı yayınları yapan araştırmacı, Emel Esin'dir (1914-1987). Erken dönem sanatı kadar İslâm'ın kabulünden sonraki dönemler hakkında da pek çok yayını bulunan E. Esin, Türk sanatının ve kültürünün birçok yönüyle ilgilenmiştir. Çalışmalarından, kültürü bir bütün olarak ele aldığı ve sanatı, kültür tarihi bütününün bir boyutu olarak algıladığı anlaşılmaktadır. Türk kültürünün bir tezahürü olarak gördüğü Türk sanatının köklerini araştırırken, hem İslâm öncesi kaynaklara hem de İslâm kültürünün Türk sanatına katkılarına değer vermiştir. Orta Asya'ya dair ilk yayını olan 1959 tarihli *Türkistan Seyahatnâmesi*'nin[30] giriş kısmında, kronolojik bir sırayla İslâmiyet'ten önceki ve sonraki Türk sanat devirleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, Türkistan bölgesine dair seyahat izlenimlerini aktarır. Bu ilk kitabın ardından, aynı yıl Ankara'da düzenlenen *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi*'ne, Avrasya göçebelerinin ve İslâmiyet'in kabulünden önceki sanat geleneklerinin Türk tasvir sanatları üzerindeki etkilerini ele aldığı bir bildiriyle katılır.[31] Bu ilk yayınlarından itibaren, İslâm öncesi ve sonrası Türk toplumları arasındaki kültürel sürekliliği vurguladığı yaklaşımı şekillenen E. Esin'in çalışmalarında, Türk sanatında gelenekselleşen pek çok motif, figür ve biçimin, köklerini İslâm öncesi dönemden aldığı fikri işlenmiştir. İzleyen yıllarda, yayınları İslâm dönemi Orta Asya Türk sanatı ve Anadolu Selçuklu sanatı üzerinde yoğunlaşır; fakat birçok çalışmasında, Müslüman Türk sanatı üzerinde İslâm öncesi dönemin etkilerini vurgulayan bir yaklaşım sergilemiştir.[32]

Emel Esin gibi Türk kültür tarihi üzerine öncü nitelikte çalışmalar gerçekleştiren Bahaeddin Ögel (1923-1989), Batılı araştırma metotlarını kullanarak erken dönem Türk kültür tarihi üzerine çalışmıştır; nitekim, İslâm öncesi Türk toplumlarının maddî kültür verilerini bir bütün olarak değerlendirdiği *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*[33] kitabının önsözünde, Wolfram Eberhard'ın kullandığı ve esasen bir "tarihî etnografya" metodu olan "kültür çevreleri" metodunu kullandığını belirtir. Taş devrinden İslâm'ın kabulüne kadar geçen uzun süreç boyunca, Çin sınırından Doğu Avrupa'ya uzanan bölgede varlığını sürdüren Türk ve Türklerle akraba kavimlerin kültürel gelişimlerini bir bütün halinde ele aldığı bu çalışması ile birlikte, Türkiye'de ilk kez İslâm

30 Emel Esin, *Türkistan Seyahatnâmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.

31 Emel Esin, "Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslâmiyetten Evvelki Türkistanın Türk Plastik ve Tersimî Sanatları Üzerindeki Bazı Tesirleri", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi* (Ankara, 19-24 Ekim 1959), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962, s. 152-174.

32 Son yıllarda E. Esin'in makalelerinin bir kısmı biraraya getirilerek, Kabalcı Yayınevi tarafından *Türk Sanatında İkonografik Motifler* (2004) ve *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu* (2006) başlıklı kitaplar halinde yayınlanmıştır.

33 Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962.

öncesi Türk sanatı verileri bir bütün halinde ve etraflıca yayınlanmıştır. Her bölümün başında verdiği detaylı kaynak listelerinden anlaşıldığı üzere, çalışmasını büyük ölçüde Rusça kaynaklar ve kazı raporları gibi alanın temel kaynakları üzerine inşa etmiştir. E. Esin gibi B. Ögel'in çalışmalarında da, Anadolu'da gelişen Türk kültürünün Orta Asyalı kaynaklarını ortaya çıkarma çabası öne çıkmaktadır. B. Ögel'in yazılarında, Türk kültürünü oluşturan verilerin erken dönemde belirdiği, fakat gelişimini Anadolu'da tamamlayarak olgunlaştığı vurgusu sürekli tekrarlanır.

Benzer bir yaklaşıma sahip olan E. Esin, Türk sanatındaki çeşitli motif ve figürlerin ikonografik anlamlarını irdelediği makalelerinde, İslâm öncesi dönemden itibaren kesintisiz bir gelişim çizgisi içinde meydana gelen başkalaşımları, anlam ve değer değişimlerini ortaya koymuştur. Bu yöndeki ilk yayınlarından biri, 1965 tarihli "The Horse in Turkic Art" adlı makalesidir.[34] Erken dönemlerden itibaren edebî metinlerde ve mitolojide atın yerine değindikten sonra, tasvir sanatlarında çağlar boyunca at figürünün ele alınışını karşılaştırmalı olarak ortaya koyar ve geçirdiği değişimleri irdeler. Başta filoloji olmak üzere, farklı disiplinlerden de faydalanarak geliştirdiği bu yaklaşımın, Türk sanat tarihi yazıcılığında türünün ilk örneği olduğu söylenebilir. İzleyen yıllarda, aynı metodolojiyi kullanarak çeşitli figür ve motiflerin ikonografik gelişimini irdelediği çalışmalarını çok sayıda makale ile sürdürmüştür.[35] Aynı yaklaşımı E. Esin'in mimari formlar ve şehircilikle ilgili çalışmalarında da izlemek mümkündür; Göktürk ve Uygur döneminden Selçuklu sanatına aktarılan mimari bileşenlere dair yayınlarında, mimarinin anlam boyutuna etraflıca vurgu yapar.[36]

Türk sanatında bu türden ikonografik araştırmalara kaynaklık eden ilk ve başlıca Türkçe çalışma, B. Ögel'in *Türk Mitolojisi*[37] kitabıdır. Türk destan ve efsanelerini; çeşitli mitolojik hayvanların, düşsel varlıkların, doğa olaylarının, kavram ve anlayışların simgesel anlam ve ifadelerini ilk kez ve kapsamlı olarak ele alan B. Ögel'in bu çalışması, günümüzde hâlâ temel bir kaynak olma özelliğini korumaktadır.

---

34 Emel Esin, "The Horse in Turkic Art", *Central Asiatic Journal*, 1965, sy. 10, s. 167-227.

35 Bazı örnekler için bkz. "Evren: Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1969, sy. 1, s. 161-182; "Bağdaş ve Çökmek: Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1970, sy. 3, s. 231-242; "Kün-Ay: Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi", *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1972, s. 313-360; "The Cosmic Symbolism of the Dracontine Arch and Apotrapaic Mask in Turkish Symbolism", *Art and Archaeological Reseach Papers*, 1973, sy. 4, s. 32-51.

36 Bazı örnekler için bkz. "Türk Kubbesi: Göktürklerden Selçuklulara Kadar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1971, sy. 3, s. 159-182; "Muyanlık: Uygur (Buyan) Yapısından (Vihâra) Hakanî Muyanlığına (Ribât) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme", *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1972, s. 76-102; "Orduğ: Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1972, c. 6, sy. 10-11, s. 137-215.

37 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, 1971.

Nejat Diyarbekirli, 1969 tarihli "*Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru*"[38] adlı makalesinden itibaren küçük ölçekli birkaç yayınında ele aldığı erken dönem sanatı verilerini, 1972 tarihli *Hun Sanatı*[39] kitabında detaylandırarak, bir bütün halinde işlemiştir. Genel çizgileriyle Hun tarihi ve kültürünü tanımladıktan sonra, başlıca kurgan kazıları ve bunlardan elde edilen buluntular hakkında bilgi verir. Bu bilgileri kısmen bölgede kazı yapan Rus arkeologların çalışmalarından derlediği, ayrıca bulguları daha önce kısmen yayınlayan A. İnan ve B. Ögel'in kitaplarından da geniş ölçüde faydalandığı anlaşılmaktadır. Kitabın son kısmında, ayrı bölümler halinde hayvan üslubunu ve halı sanatının gelişimini ele almıştır. Hun sanatının temel karakteristiği olan hayvan üslubunun gelişimini incelerken, Orta Asya örneklerini Mezopotamya'daki benzerleriyle karşılaştırmış ve Orta Asya hayvan üslubunun Ortaçağ Anadolu Türk sanatı üzerindeki etkilerine değinmiştir. Halı sanatının gelişimini anlattığı bölüm ise, Pazırık halısının motif, kompozisyon ve teknik özelliklerinin Türk dokumalarında günümüze kadar takip edilebilen izleri üzerinde yoğunlaşır. *Hun Sanatı* kitabının, fotoğraf ve çizimler yönünden dönemine göre zengin olduğu söylenebilir; içeriği yönünden ise, az çalışılmış bir alanda bütüncül bir yaklaşımla yapılan ilk yayınlardan olmakla birlikte, çeşitli eleştirilere hedef olmuştur. N. Diyarbekirli'nin bu çalışması üzerine eleştirilerini 1974 yılında küçük bir kitap halinde yayınlayan Mustafa Cezar (1920-2009),[40] söz konusu çalışmayı kapsam ve içerik yönünden başlığıyla örtüşmeyecek kadar dağınık ve geniş bulduğunu, ayrıca Hun sanatı örneği olarak sunulan bazı buluntuların Hunlara aidiyetinin tartışmalı olduğunu belirtir. Uluslararası literatürde İskitlere mal edilen örneklerin N. Diyarbekirli tarafından kaynak belirtilmeden ve bilimsel yöntemlerle ispat edilmeksizin Hun sanatı ürünü olarak yansıtıldığını, dolayısıyla bilginin tahrif edildiğini ifade eden M. Cezar, bu çalışmada bu tür bilgi hatalarının yanı sıra metodolojik eksikliklerin de bulunduğunu öne sürer. Yazılarında İslâm öncesi Türk sanatının çeşitli örneklerini ele alan N. Diyarbekirli, söz konusu alana yönelik çalışmalarını bu kitaptan sonra da sürdürmüş; erken dönem Türk sanatına dair gözlem, tespit ve değerlendirmelerini, alan monografileri ya da gezi izlenimleri formatındaki makalelerinde ve bildirilerinde[41] sunmuştur. Çalışmalarında yer yer romantik bir üslup kullanan N. Diyarbekirli'nin,

38 Nejat Diyarbekirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, 1969, sy. 2, s. 136-141.

39 Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, 1972.

40 Mustafa Cezar, *Hun Sanatı Üzerine*, İstanbul: Baha Matbaası, 1974.

41 "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 50. Yıl Armağanı*, İstanbul, 1973, s. 291-319; "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatı'nın Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri,", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1974, sy. 4-5, s. 395-428; "New Light on Pazyryk Carpet", *Halı*, 1978, c. 1, sy. 3, s. 216-221; "Orhun'dan Geliyorum", *Türk Kültürü*, 1979, c. XVII, sy. 198-199, s. 321-384; "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", *Türkler*, 2002, c. III, s. 827-894.

erken dönem Türk sanatının maddî kültür boyutundaki pek çok malzemeyi Türkçeye kazandırdığı; malzemeyi sergileyerek, motif ve formlar arasında analojiler kurmak yoluyla, Türk boylarının sanat eserlerindeki ortak üslup özelliklerini vurgulamaya çalıştığı söylenebilir.

Doğrudan Türk sanatının erken çağları konulu olmamakla birlikte, M. Cezar'ın *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*[42] kitabının ilk bölümünde, İslâm'ın kabulünden önce Orta Asya Türk toplumlarındaki şehir kuruluşlarından bahsedilmiştir. Türklerde şehir yaşamının başlangıcını bir sorunsal olarak ele alıp tartıştığı giriş bölümünden sonra, kaynakların işaret ettiği ilk şehirlerden başlayarak, Uygur ve eski Oğuz şehir dokularını, bu dokunun içinde mimarî unsurların yerine de değinerek tanımlamıştır. Esas itibariyle İslâm dönemi için bir giriş mahiyetinde düşündüğü bu bölümden sonra, kitabın ana omurgasını oluşturan İslâm dönemindeki şehircilik anlayışını, Karahanlılardan itibaren irdeler. M. Cezar'ın bu çalışması, daha önce A. İnan ve B. Ögel'in kitaplarında yer yer değindiği, E. Esin'in ise bazı makalelerinde ele aldığı eski Türklerde şehircilik konusundaki az sayıda yayından biridir. *Eski Türklerde Şehircilik*[43] kitabıyla sonraki yıllarda konuyu ele alan Faruk Sümer (1924-1995) ise, eski Türklerde şehir kavramının ortaya çıkışı ve gelişimini yazılı kaynaklara dayanarak incelemiş, ancak bu ilk şehirlerde mimarinin yeri konusuna değinmemiştir. Nitekim kitabının önsözünde, eski Türk şehirlerindeki hayata dair detayların incelenmesinin, bilgi yetersizliği nedeniyle pek mümkün olmadığını ifade etmiştir.[44]

E. Esin'in, erken dönem sanatındaki çeşitli konulara dair makalelerinden sonra, İslâm öncesi Türk kültürü ve sanatını bir bütün olarak ele alıp değerlendirdiği ilk yayını, 1978 tarihli *Türk Kültürü El Kitabı*'nın "İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş" bölümüdür.[45] Türklerin ataları olduğunu ifade ettiği Karasuk-Tagar-Taştık kültür çevrelerinden başlayarak, Doğu Hun, Kuşan, Göktürk ve Uygur kültürlerinin çeşitli yönlerine değindikten sonra, genel olarak Türk kültürünün Orta Asya'ya etkisini ve Türklerin İslâm'ı kabul edişi ile meydana gelen değişim ve başkalaşımları ortaya koyar. Türk kültürü ve sanatının Orta Asya'daki diğer kültürler üzerinde dominant bir etkisi olduğunu belirterek, Türklerin henüz İslâm dinini kabul etmedikleri dönemlerden itibaren, özellikle maddî kültür çevresinde kendi üsluplarının yoğun izlerini bıraktıklarını örneklerle açıklamıştır. "Hâkânî Türk devleti" tabir ettiği Karahanlılarla birlikte Türklerin İslâm dinini kabul etmesinin getirdiği yeni özellik-

42 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1977.

43 Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984.

44 Sümer, *a.g.e.*, s. VIII.

45 Emel Esin, "İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", *Türk Kültürü El Kitabı*, c. III/b'den ayrı basım, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.

lerin yanında, özellikle mimari bileşenlerde, Uygur sanatının izlerini görmektedir; Orta Asya'da yeni bir sentez oluşturan bu kültürün temel yönelimlerini, özellikle edebî veriler ışığında ele alarak çalışmasını sonlandırır.

E. Esin'in bundan bir yıl sonra yayınladığı *Türk Kosmolojisi*[46] ise, B. Ögel'in *Türk Mitolojisi* kitabından sonra, eski Türklerin inanç sisteminin yansımalarını konu alan en kapsamlı yayındır. Türklerin evren algısı ve çeşitli dönemlerdeki tören pratiklerine dair öncü ve temel yayınlardan biridir.

E. Esin, 1985 yılında yayınlanan *Türk Kültür Tarihi-İç Asya'daki Erken Safhalar*[47] adlı küçük boyutlu kitabında da, Çin kaynaklarında bahsi geçen en eski Türk boylarından Anadolu Selçuklularına kadar, plastik sanatların yanı sıra edebiyat ve müzik gibi alanlardaki gelişmelere ve dönemler arasındaki etkileşimlere de değinerek, kısa bir kültür tarihi özeti sunmuştur. İslâm öncesi ve sonrası dönemler arasındaki alışverişe genişçe yer veren E. Esin, İslâm öncesi dönemden aktarılan ve İslâm'ın kabulüyle toplumsal yaşama katılan gelenekleri ortaya koymuş ve yeni geleneklerin olumlu etkisini özellikle vurgulamıştır

Erken dönem sanatına yeni bir bakış açısı getiren ve döneme dair bazı kavramları tartışmaya açan Doğan Kuban'ın *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*[48] kitabı, son derece geniş bir coğrafî ve kronolojik çerçeve içinde yer alan Türk sanatına, yüzyıllar boyunca Asya içlerinden Anadolu ve Balkanlar'a uzanan uzun göç sürecinde gerçekleşen etkileşimlerin getirdiği başkalaşımlar temelinde bir bakış açısı sunmaktadır; bu anlamda, Anadolu-Türk sanatının kökenlerinin bir ayağını oluşturan Türk sanatının Orta Asya boyutuna, sadece Anadolu'ya kadar uzanan süreklilikleri değil süreksizlikleri de gözeterek bakılmasının ilginç sonuçlar doğurabileceğini savunur. "Türk Sanat Tarihi Sorunsalı" başlıklı giriş bölümünde bir kavram olarak "Türk sanatı"nı sorgulayan D. Kuban, etnik bir temele oturtulan ve halef-selef ilişkisi içinde politik hakimiyetlere dayalı kesintisiz bir gelişim çizgisi izlediği varsayılan statik "Türk sanatı" kavramını eleştirmiştir. Anadolu öncesi Türk sanatını biçimlendiren girift süreçlerin ulusal ya da etnik kategorilere sığdırılmasının mümkün olmadığını ve "Türk sanatı" tabirindeki "Türk" sıfatının etnikten ziyade kültürel bağlamda anlaşılması gerektiğini vurgularken, tarihte ve günümüzde var olan Türk kökenli halkların temel ortak paydası ve öncelikli kültürel niteliğinin dil olduğunu ifade eder. Bu faktörler dikkate alındığında, Türk tarihinin ve sanatının her bir evresini bağımsız olarak tanımlamak ve kendine has dinamiklerine göre değerlendirmek gerektiğini; diğer yandan, gelişimin her bir evresini, kendisiyle paralellik gösteren eşzamanlı çevre kültürleriyle

46 Emel Esin, *Türk Kosmolojisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1979.

47 Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1985.

48 Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.

birlikte ele almanın daha sağlıklı sonuçlar vereceğini savunur. İslâm öncesi dönem için Orta Asya'da homojen bir ulusal kimlik arayışının sonuçsuz kalacağını düşünen D. Kuban, erken dönem Türk sanatının, yaygın bir 'Orta Asya kültür ve sanat ortamı'nın katılımcısı ve ortağı olarak kabul edilmesini önermiştir. İslâm öncesi Türk sanatı verilerini bu kavramsal perspektifte değerlendiren D. Kuban, Türk kültürünün kesintisiz ve dominant bir gelişim çizgisi izlediği temasını işleyen yaygın anlayıştan radikal biçimde farklılaşmaktadır.

Aynı yıl N. Diyarbekirli, *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı* kitabının "İslâmiyet'ten Önce Türk Sanatı"[49] başlıklı bölümünü hazırlamıştır. Türk kültürünün başlıca özelliklerine değindikten sonra, ana hatlarıyla Hun, Göktürk ve Uygur sanatlarını bilinen örnekleriyle açıklamış ve Ortaçağ'da Avrupa'da varlığını sürdürmüş olan Hun, Avar ve Peçenekler arasında, özellikle Peçenek sanatı üzerinde durarak yazısını tamamlamıştır.

Yine 1993'te yayınlanan E. Fuat Tekçe'nin *Pazırık*[50] kitabında, Pazırık halısının motifleri, işlevi ve kökenine dair varsayımlara yer verilmiş; ayrıca halının atfedildiği İskit kültür çevresi hakkında bilgi sunulmuştur. Akademik nitelikli bir yayın olduğu söylenemeyecek olan *Pazırık* kitabında, konuya dair başlıca kaynaklar taranarak bir derleme oluşturulmuş; yer yer bilimsel olmayan şahsî yorumlar ve görsel malzemenin de katılımıyla, akademik çevreler için değilse de konuyla ilgilenenler için ilginç olabilecek bir kaynak kitap hazırlanmıştır.

Orta Asya Türk sanatı, Türk mitolojisi ve ikonografisi üzerine çok sayıda makalesi bulunan Yaşar Çoruhlu, 1995 yılında yayınladığı *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*[51] kitabında, başlangıcından itibaren Türk sanatında görülen hayvan figürlerini mitolojik ve kozmolojik yönden ele alırken, hayvan sembolizmine temel oluşturan anlayışların İslâm öncesi dönemde şekillendiğini ve etkilerinin İslâm dönemi süresince de izlenebildiğini vurgulamıştır. 1998 yılında yayınladığı *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*[52] ve 1999 tarihli *Türk Mitolojisinin ABC'si*[53] adlı kitaplarında ana çerçevesini çizdiği ve özet halinde ele aldığı konuları, 2002 tarihli *Türk Mitolojisinin Anahatları*[54] ve 2007 tarihli *Erken Devir Türk Sanatı*[55] kitaplarında genişçe işlemiştir. *Türk Mitolojisinin Anahatları*, B. Ögel'in *Türk Mitolojisi* kitabından sonra yayınlanan alanının en geniş kapsamlı kitabı olup, Türk kozmolojisinin temel unsurlarına ve

49 Nejat Diyarbekirli, "İslâmiyet'ten Önce Türk Sanatı", *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1993, s. 1-64.

50 E. Fuat Tekçe, *Pazırık*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

51 Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul: Seyran Kitap, 1995.

52 Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998.

53 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.

54 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

55 Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.

Şamanizm'e değinildikten sonra, Türk mitolojisinde hayvanlar, renkler ve sayıların ifade ettiği anlamlar üzerinde durulmuştur. Yine Türkiye'de alanının en kapsamlı kitaplarından olan *Erken Devir Türk Sanatı* ise, İslâm öncesi Türk sanatını yerleşik formüller çerçevesinde ele alan, zengin içerikli bir derleme çalışmasıdır.

Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın (TİKA) girişimiyle 1996 yılında başlanan "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" kapsamında 2000 ve 2001 yıllarında gerçekleştirilen çalışmaların raporları, çok sayıda görsel materyal ile zenginleştirilerek yayınlanmıştır.[56] Türkiye'nin bölgede devlet nezdinde gerçekleştirdiği ilk yüzey araştırması ve kazı çalışması olan bu girişimin sonucunda ortaya çıkan söz konusu yayınlarda, özet olarak alana dair araştırmalardan ve bölgenin tarihteki yerinden bahsedildikten sonra, ilgili yılda elde edilen bulguların bir dökümü verilmiştir. N. Diyarbekirli, 2003 tarihli bir söyleşisinde, bu projenin en başından itibaren yürütülüş şeklini ve çalışan ekipleri şiddetle eleştirmiştir.[57]

Asya ilgisinin ortaya çıkışından günümüze uzanan gelişim çizgisine bakıldığında, sanat tarihinin diğer dönemsel ayrımlarına dair literatüre kıyasla, İslâm öncesi Türk sanatı literatürünün gelişiminin yavaş olduğunu söylemek mümkündür. Temelde Batı'nın ilgiyi o yöne çekmesiyle doğan Asya merakı, zamanla politik bir kisveye de bürünmüş ve adeta Türk sanatının kökenlerini pekiştirecek bir "Orta Asyalı köken sorunsalı" haline dönüşmüştür. Büyük ölçüde çeviri ve derlemelere dayanan İslâm öncesi Türk sanatı literatüründe, değişmez parametrelerin var olduğuna dair peşin hükümlerin yarattığı tutukluğun yanında, yorum boyutunun zayıflığı, bilginin ilerlemesine ket vurmakta ve adeta dogmatik bir yaklaşımla, sürekli aynı bilgiler tekrar edilmektedir. Diğer yandan, bu alandaki çalışmalarda hâlâ dışa bağımlı duruşun sonucu olarak, Türk kültürünün ve genel olarak Asya tarihinin bu çok önemli ve karmaşık evresi, bugün bile Batı'nın kavram ve terimleri çerçevesinde düşünülmektedir. Analitik ve yoruma yönelik, geniş perspektifli ve disiplinlerarası çalışmalar gerçekleştirilebildikçe, Türk sanatının ilk halkasını oluşturan bu önemli döneme dair yayın dünyamız da kendini tekrarlayan bir süreçler dizisi olmaktan kurtularak zenginleşecektir.

---

56 *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2002; *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2003.

57 Nejat Diyarbekirli, "TİKA Ne İşe Yarar?", *Tarih ve Düşünce*, 2003, sy. 36, s. 32-41.

İslam Öncesi Türk Sanatı Literatürü

Elif KÖK

Özet

İlk olarak Batılıların ilgisiyle beliren ve zaman içinde ciddi bir akademik çalışma alanı haline gelen 'Orta Asya' merakı, Türk aydınları arasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini gösterir. Milliyetçilik akımları ve Batı oryantalizminin etkisiyle, öncelikle dil ve tarih çalışmalarında ele alınan 'Asya' teması, zaman içinde politik anlamlar da kazanarak başka boyutlara taşınmıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Strzygowski ve Glück gibi araştırmacıların öncülüğünde başlayan İslâm öncesi Türk sanatı çalışmaları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türk aydınları arasında büyük yankı uyandırmış ve sadece akademik çevrelerin değil, siyasî ortamın da ilgisini çekmiştir. Buna karşılık, Türkiye'de İslâm öncesi Türk sanatı literatürünün, hiçbir zaman dil ve tarih çalışmaları ölçeğinde gelişemediği söylenebilir. Büyük ölçüde çeviri ve derlemelerle süregelen bir seyir izleyen bu çalışma alanı, aynı bilgilerin tekrar edildiği bir döngüye düşmekten kurtulamamıştır. İleride daha geniş perspektifli çalışmaların gerçekleştirilmesiyle, Türk sanatının ilk ve erken evreleri hakkında daha verimli bir bilgi birikimi oluşması mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Avrasya, İslâm Öncesi, Oryantalizm, Milliyetçilik

Literature of Turkish Art in the Pre-Islamic Period

Elif KÖK

Abstract

The interest in 'Central Asia', rising first in the Western world and gradually evolving into an academic discipline, flourished among the Turkish intellectuals from the second half of the 19th century. Initially treated within the scope of philological and historical studies under the influence of nationalism and orientalism, the 'Asian' theme soon gained political significance and was extended to new directions. Studies on pre-Islamic Turkish art, pioneered by prominent scholars such as Strzygowski and Glück in the first quarter of the 20th century, had a great impact on Turkish intellectuals and also drew the attention of political circles. On the other hand, one can claim that the pre-Islamic Turkish art historiography in Turkey never flourished to an extent comparable to the philological and historical studies. Mainly developing along the lines of translations and compilations, this field of study fell into a repetitive cycle. A wider accumulation of knowledge in the field will be possible with the contribution of a greater number of studies employing a broader perspective on the early stages of the development of Turkish art.

Keywords: Central Asia, Eurasia, Pre-Islamic, Orientalism, Nationalism